

مَجَالِسُ اللُّغَةِ

Dil Meclisleri

مَجْلِسُ أَبِي عُثْمَانَ الْمَازِنِيِّ مَعَ جَمَاعَةٍ مِنَ التَّحْوِينِ¹

قَالُوا: إِذَا قُلْتُمْ "زَيْدٌ قَائِمٌ"، زَيْدٌ إِبْتِدَاءٌ وَقَائِمٌ حَبْرَةٌ. قَالُوا: فَإِذَا قُلْتُمْ "إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ"، عَمِلْتُمْ إِنَّ فِي الإِبْتِدَاءِ وَبَقِيَ الحَبْرُ عَلَى حَالِهِ؛ لِأَنَّ إِنَّ لَا تَعْمَلُ فِي الحَبْرِ، فَحَبْرَتُهَا حَبْرُ الإِبْتِدَاءِ. وَهَذَا مَذْهَبُ الكِسَائِيِّ.

قَالَ أَبُو عُثْمَانَ: هَذَا حَطَأٌ. ثُمَّ سَأَلَهُمْ فَقَالَ: أَحْبِرُونِي عَنْ إِنَّ لَمْ نَصَبْتُمْ عِنْدَكُمْ؟ قَالُوا: لِأَنَّهَا مُشَبَّهَةٌ بِالفِعْلِ. قَالَ لَهُمْ: فَإِذَا قُلْتُمْ "إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ"، زَيْدٌ عِنْدَكُمْ إِنَّهُ مَاذَا؟ قَالُوا: عِنْدَنَا أَنَّهُ مَفْعُولٌ مُقَدَّمٌ. قَالَ: فَمَا الفِعْلُ فِيهِ؟ قَالُوا: إِنَّ. قَالَ: فَبَيِّنْ إِنَّ وَبَيِّنْ قَائِمٌ سَبَبٌ؟ قَالُوا: لَا. قَالَ: فَهَلْ رَأَيْتُمْ فِعْلًا قَطُّ نَصَبَ وَلَمْ يَرْفَعْ شَيْئًا؟ قَالُوا: هَذَا مُحَالٌ، لِأَنَّ الفِعْلَ إِذَا لَمْ يَرْفَعْ خَلَا مِنَ الفَاعِلِ. قَالَ: فَالشَّيْءُ إِذَا شُبِّهَ بِالفِعْلِ فَلَا يَنْبَغِي أَنْ يَنْصَبَ وَلَا يَرْفَعَ؛ لِأَنَّهُ إِنْ كَانَ كَذَلِكَ فَلَيْسَ هُوَ مُشَبَّهًا بِفِعْلٍ، لِأَنَّهُ لَا فِعْلَ فِي الكَلَامِ نَصَبَ وَلَمْ يَرْفَعْ. قَالُوا: أَجَلٌ كَذَا يَجِبُ. قَالَ لَهُمْ: فَيَجِبُ فِي الحُرُوفِ المُشَبَّهَةِ بِالفِعْلِ أَنْ تَكُونَ الإِسْمُ المنصوبُ بَعْدَهُ بِمَنْزِلَةِ المَفْعُولِ وَيَكُونُ الحَبْرُ بِمَنْزِلَةِ الفَاعِلِ حَتَّى يَكُونَ هَذَا الحَرْفُ مُشَبَّهًا، وَإِلَّا فَلَيْسَ مُشَبَّهًا.

فَأَلْزَمَهُمْ أَنَّ "إِنَّ" وَأَحْوَاتَهَا تَعْمَلُ فِي الإِسْمِ وَالحَبْرِ، الإِسْمُ بِمَنْزِلَةِ المَفْعُولِ المُقَدَّمِ، وَالحَبْرُ بِمَنْزِلَةِ الفَاعِلِ. فَلَمْ يَجِدِ التَّحْوِينُونَ عَنْ تَقْدِيرِهِ مَحِيصًا، وَلَزِمَهُمُ الكَلَامُ.

وهذا مَذْهَبُ الحَلِيلِ، فَإِنَّهُ كَانَ يَقُولُ: إِنَّ نَصَبَتِ الإِسْمَ وَرَفَعَتِ الحَبْرَ، لِأَنَّهَا عَمِلَتْ عَمَلَ الفِعْلِ، فَكَانَ الأوَّلُ كَالْمَفْعُولِ، وَالثَّانِي كَالْفَاعِلِ.

مَجْلِسُ سَيَّبَوَيْهِ مَعَ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الأَنْصَارِيِّ²

أَبُو عَلِيٍّ عَسَلُ بْنُ دَكْوَانَ العَسْكَرِيِّ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو عُثْمَانَ بَكْرُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ حَبِيبِ الْمَازِنِيِّ قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الأَنْصَارِيِّ قَاضِي البَصْرَةِ قَالَ: سَأَلْتُ سَيَّبَوَيْهِ: كَيْفَ يَجْمَعُ "الجَوَابُ"؟ فَقَالَ: لَا يُجْمَعُ. قَالَ أَبُو عُثْمَانَ: الجَوَابُ مُصَدَّرٌ، وَالمَصَادِرُ لَا تُجْمَعُ، أَلَا تَرَى أَنَّ "جَوَابُ" عَلَى مِثَالِ "فَسَادُ" وَ"صَلَاحُ"، فَكَمَا لَا يُجْمَعُ الفَسَادُ وَالفَلَاحُ فَكَذَلِكَ لَا يُجْمَعُ الجَوَابُ مِثْلَهُ. وَقَدْ جُمِعَتْ مِنَ المَصَادِرِ أَحْرُفٌ قَلِيلَةٌ، وَلَيْسَ يَطَّرِدُ عَلَيْهِ البَابُ، إِلَّا أَنَّهُ قَدْ قِيلَ: أَمْرَاضٌ، وَأَشْعَارٌ، وَعُقُوقٌ، وَأَلْبَابٌ، وَأَوْجَاعٌ، وَأَلَامٌ، فَلَا

¹ ez-Zeccâc, *Mecâlisu'l-Ulema*, s. 103.

² ez-Zeccâc, *Mecâlisu'l-Ulema*, s. 133.

يُحْمَلَنَّكَ هَذَا عَلَى أَنْ تَقِيَسَ فَتَجْمَعَ الْمَصَادِرَ. فَتَقُولُ: ضَرْبُهُ ضَرْبًا كَثِيرًا، وَلَا تَقُولُ ضَرْبًا كَثِيرَةً، وَلَوْ قُلْتَ ذَلِكَ لَصَارَتْ أَصْنَافًا مِنَ الضَّرْبِ.

قَالَ: وَقَوْلُهُمْ "كِتَابُ الْجَوَابَاتِ" خَطَأً، وَهُوَ مُؤَلَّدٌ. وَكَذَلِكَ أَجْوِبَةٌ كُتِّبِي، وَإِنَّمَا يُقَالُ "كَتَبْتُ فَلَمْ يُجِبْنِي جَوَابَ كِتَابِي".

ب – الأَسْئَلَةُ عَنِ النَّصْرِ

- ١ – هَلْ تَعْمَلُ "إِنَّ" فِي الْخَبَرِ عَلَى مَذْهَبِ الْكِسَائِيِّ، وَلِمَاذَا؟
- ٢ – مَتَى يَكُونُ الْحَرْفُ مَشَبَّهًا بِالْفِعْلِ؟
- ٣ – كَيْفَ أَلَزَمَ أَبُو عَثْمَانَ النَّحْوِيِّينَ فِي هَذَا الْمَوْضُوعِ؟
- ٤ – كَيْفَ يَكُونُ الْاسْمُ الْمَنْصُوبُ بَعْدَ حُرُوفِ الْمَشَبَّهَةِ بِالْفِعْلِ؟
- ٥ – هَلْ ذَهَبَ الْخَلِيلُ مَذْهَبَ أَبِي عَثْمَانَ فِي هَذَا الْمَوْضُوعِ؟
- ٦ – كَيْفَ جُمِعَ "الْجَوَابُ"؟
- ٧ – هَلْ الْمَصَادِرُ جُمِعَتْ عَلَى قَوْلِ أَبِي عَثْمَانَ؟
- ٨ – هَلْ جُمِعَتْ مِنَ الْمَصَادِرِ شَيْءٌ؟
- ٩ – قُلْ مُفْرَدًا هَذِهِ الْكَلِمَاتِ عَلَى حِدَّةٍ: أَمْرَاضٌ، أَشْعَارٌ، عُقُولٌ، أَلْبَابٌ، أَوْجَاعٌ.
- ١٠ – هَلْ هَذِهِ عِبَارَةٌ صَحِيحَةٌ: "كِتَابُ الْجَوَابَاتِ"؟

ج – مُمَلَّحَاتُ نَحْوِيَّةٍ: أَدْوَاتُ الشَّرْطِ – ١

Şart yapılarının kuruluşu şöyle formüle edilebilir:

أداة الشَّرْطِ + فِعْلُ الشَّرْطِ + جَوَابُ الشَّرْطِ (الجزء)

Şart edatı+Şart fiili+Cevap cümlesi (Ceza). Bir örnek:

إِنْ تَجْتَهِدْ تَنْجَحْ "Çalışırsan başarısın."

Burada, ikinci kısımdaki cevap cümlesinde ifade edilen yargı, birinci cümlede söylenen şarta bağlanmıştır. Yani başarı eylemi, çalışma koşuluna bağlanmıştır.

Şart edatları, cezmeden ve cezmetmeyen edatlar olmak üzere iki kısma ayrılır. Burada bahsedilen cezm, şart cümlesinin iki unsuru olan şart fiili ve cevap cümlesindeki fiil üzerinde gerçekleşir. Birinci grupta yer alan edatlar bu iki fiili birden cezmettikleri halde, ikinci grupta

yer alan edatların şart fiili ve cevabı üzerinde bir etkisi söz konusu değildir. Şimdi her iki fiili de cezm eden edatları ele alalım:

إِنْ - إِذْمَا - مَنْ - مَا - مَهْمَا - مَتَى - أَيَّانَ - أَيْنَ - أَيْنَمَا - أَيَّ - أَيَّيْ - حَيْثُمَا - كَيْفَمَا

Sırasıyla anlamları: Şayet, eğer, kim, ne, her ne, ne zaman, her ne zaman, nerede, her nerede, nereye/nerede, hangi, nerede/nereye, nasıl. Bunlardan (كَيْفَمَا)'nin sonundaki (مَا) atılırsa cezm etmez. Bu listeden anlaşılan başka bir husus da, (كَيْفَمَا، حَيْثُ، أَيَّيْ) gibi farklı amaçlarla kullanılan edatlar cezm eden (مَا) bitiştirilmek suretiyle şart cümlelerinde kullanılabilir.

(كَيْفَمَا، حَيْثُ، أَيَّيْ، أَيَّانَ، أَيْنَ، أَيَّيْ، مَتَى، حَيْثُمَا) edatları aynı zamanda mekân ve zaman zarfı anlamı taşıdıkları için, şart cümlesinin mefulün fih ögesini oluştururlar. (كَيْفَمَا), genelde hâl olarak değerlendirilir. (أَيَّيْ) ise, diğer şart edatlarından farklı olarak murabdır ve cümlede mübteda, meful, hâl gibi birçok görev üstlenebilir.

د - تَحْلِيلُ بَعْضِ جُمَلِ النَّصْرِ

١ - إِذَا قُلْتَ "إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ"، عَمِلْتَ إِنَّ فِي الْإِبْتِدَاءِ.

Bu ünitenin ikinci dersinde işleneceği üzere, (إِذَا) cezmeyen şart edatlarından (قُلْتَ) şart fiili, (عَمِلْتَ) ise cevâbu'ş-şart'tır. Şart fiilinin fâili, (ت) merfu muttasıl zamiridir. Tırnak içinde gösterilen kısım ise mahallen mansub olmak üzere (قُلْتَ) fiilinin mefulüdür. Daha önce de ifade edildiği gibi, (إِنَّ) cümle ortasında yer aldığı halde (ق-و-ل) maddesinden sonra geldiği için (إِنَّ) şeklinde okunmuştur. Tırnak içinde yer alan meful ögesi aslında bir isim cümlesidir. (إِنَّ)'nin ismi (زَيْدًا), haberi ise (قَائِمٌ)'dur. Şartın cevabından hemen sonra gelen (إِنَّ) ise o fiilin mefulü konumunda olup, mahallen mansubdur.

٢ - لِأَنَّ الْفِعْلَ إِذَا لَمْ يَرْفَعْ حَالًا مِنَ الْفَاعِلِ.

٣ - يَجِبُ فِي الْحُرُوفِ الْمَشَبَّهَةِ بِالْفِعْلِ أَنْ تَكُونَ الْإِسْمُ الْمَنْصُوبُ بَعْدَهُ بِمَنْزِلَةِ الْمَفْعُولِ.

(يَجِبُ) muzari fiilin fâili (أَنْ) ile başlayan müevvel masdarlı cümledir ve mahallen merfûdur. Baştaki fiilin mefulün ise (فِي الْحُرُوفِ) câr-mecrûrudur ve bu öge mahallen mansubdur. Müevvel masdar kısmında yer alan (تَكُونُ) nâkıs fiilinin ismi (الْإِسْمُ) sözcüğüdür ve hemen sonrasında gelen (الْمَنْصُوبُ) onun sıfatıdır. (بَعْدَهُ) zarf-ı mekândır. (بِمَنْزِلَةِ الْمَفْعُولِ) câr-mecrûr halindeki şibih cümle ise mahallen mansub olmak üzere kâne'nin haberidir.

٤ - كَتَبْتُ فَلَمْ تُجِبْنِي جَوَابَ كِتَابِي.

(كَتَبْتُ) fiil-i mâzisi, kendisine bitişmiş/muttasıl faillik zamiri (تُ) ile fiil+faili oluşturmuştur. Meful ise, cümlenin geri kalan kısmından anlaşıldığı için hazfedilmiştir. Bunun takdiri şudur: “Ben sana mektup (كِتَاب) yazdım ama sen benim mektubuma/yazıma cevap vermedin.” (لَمْ) ile meczum olan fiilin fâili ise gizli (أَنْتَ) zamiridir. Mefulü ise fiilin sonuna bitişmiş yâ'dır. Bu muttasıl zamir mahallen mansubdur. Aradaki nun harfi ise kaynaştırma nunu/nûn-ı vikâyedir. Meczum fiilin mefulü (جَوَاب) sözcüğüdür. Aynı zamanda muzâf olan bu ögeden sonra gelen (كِتَاب) sözcüğü muzafun ileyh ve aynı zamanda muzâf, sondaki zamir ise muzâfun ileyhdır ve mahallen mecrurdur.

٥ - وَلَوْ قُلْتَ ذَلِكَ لَصَارَتْ أَصْنَافاً مِنَ الضَّرْبِ.

Cezmetmeyen şart edatlarından (لَوْ) ile kurulmuş bir şart cümlesi ile karşı karşıyayız. Bu edattan sonra gelen (قُلْتَ) ögesi şart fiili, (لَصَارَتْ) ise şartın cevabıdır. Başına, anlama ve iraba katkısı olmayan (لَ) getirilmiştir. Şart fiilinin fâili, (تَ) merfu muttasıl zamiri, mefulü ise (ذَلِكَ)'dir. Cevap cümlesinin fâili gizli (هِيَ) zamiri, mefulü ise (أَصْنَافاً) sözcüğüdür. Geri kalan kısım ise câr-mecrûrdur.